

I

О појмовима обичајно право и правна етнологија – антропологија

ОБИЧАЈНО ПРАВО

Обичајно право – скуп обичаја, правила, друштвеног понашања, који делују као самосталан извор права при регулисању односа између људи и у људским заједницама; настало је спонтано у ужим или ширим друштвеним заједницама (породица, род, племе, насеље, шира област па и држава). У друштвима са државном организацијом, обичајно право је координирано законском праву и за његово важење и примену није потребно признање од стране законског права (права државе).

Етнологија и историја права показују да су се обичаји као друштвена правила формирали још пре стварања класа, државе и права и у савременом смислу. То показује постојање ове установе и код данашњих најзаосталијих етничких група и племена, који су били предмет етнолошких и антрополошких истраживања. Стварање обичајног права условљено је економским и друштвеним потребама једног народа или етничке групе, и то је дуготрајан и спор процес. Само у време већих економско-друштвених преокрета нека правила су се нагло мењала; у почетку су се јављала као недозвољена новина, а касније су и она прелазила у обичај. Многе одредбе обичајног права биле су утврђене у статутарном праву неких наших приморских места и аутономних јединица. Често су – под изговором чувања старих, испробаних и добрих обичаја из преткласног друштва – увођени или санкционисани претежно класни (феудални) друштвени односи. Такав је случај са Винодолским законом из 1288. године којим су регулисана овлашћења и права кнеза и његовог дворског апарата, прописане обавезе сељака и казне за бројна кривична дела.

Обичајно право, као најстарији извор сваког права, било је један од главних извора римског, старог германског и словенског права уопште. У времену од досељавања Словена на Балканско полуострво па све до краја XII века у нас је важило обичајно право. Законског писаног права у то време и није било. И касније, у време самосталности и јачања јужнословенских средњовековних држава, обичајно право живи у народу. Оно је и тада готово основни извор права. Из тог времена мање су нам познати приватно-правни односи, јер су и бројни писани документи, на пример Душанов законик, у првом реду нормирали постојеће јавно-правне односе. Због своје несавршености и неефикасности, због немогућности да допре до сваког појединца, старо српско законодавство препушта регулисање приват-

но-правних односа обичајном праву, а породици, селу и жупи, као основним друштвеним и територијалним јединицама, намеће колективну одговорност. Иако је у законодавне функције државне власти спадало и нормативно одређивање казни, из више писаних докумената посредним путем се види да је у средњовековном праву држава дуго времена чувала обичајно-правне одредбе о казнама и кривичним делима. Тако је 1308. године краљ Милутин одбио понуду Дубровчана да се обичај вражда укине, а законом одреди смртна казна за убиство. За крађу или присвојење нађене ствари Душанов законик (чл. 116 и 180) је одређивао да се кривац казни као "тат и гусат" или "да плаћа по закону" (вероватно Јустинијановом). Како Законик не прецизира шта је баш дужан да плати тат и гусар, очевидно је да он претпоставља да су та плаћања добро позната. Писано законодавство готово као по правилу не помиње она кривична дела и казне који су регулисани одредбама обичајног права.

Упоредно постојање и примена државних законских одредби и норми обичајног права намеће питање њиховог међусобног утицаја. Шта је обичајно право преузело из законодавства организоване државе а шта држава од обичајног права? Несумњиво да је тешко јасно разлучити међусобне утицаје ова два права, али се ипак може сматрати да је законодавство организоване државе многе норме и институције преузело из обичајног права. Многе државне институције су, према свом првобитном постанку и почетној еволуцији, обичајно-правне и такав свој традиционални карактер дуго задржавају. Овакав обичајно-правни и традиционални карактер имала је и установа "станак" по Дубровачком статуту из 1272. године. Држава је од обичајног права преузела и многе елементе доказног поступка, као нпр. вађење мазије и друге облике "божјег суда", познате и обичајном праву старих Словена и законодавству средњовековне српске државе. Међутим, било је и знатног утицаја државне организације на обичајно право. Примањем хришћанства, југословенски народи су примили и писменост, а преко ње и утицаје византијског и римског права. Иако се овај утицај више одражавао у погледу државног и јавног права и унутрашњег уређења, због своје стабилности и дуготрајности он се ипак осећао и у обичајном праву.

У старијем законодавству, а нарочито у Душановом законнику, тежило се да сви односи у земљи буду уређени на основу закона, док се обичајно право нигде не помиње ни као субсидијарни извор права, иако је у ствари оно то било. У таквим условима писано законодавство је морало доћи у сукоб са стварним правним односима – живим обичајним правом. Зато се увођење поротног суда по жупама (1354) "за сва дела" може сматрати попуштањем животним приликама. Поротни суд по жупама није био у толикој зависности од законског права као судије по градовима. Он се више ослањао на обичајно право. И у каснијем времену у наших народа

је обичајно право долазило у сукоб с писаним законима, нарочито онда када се сав народ владао и живео према обичајном праву. Сукоб је био тим већи ако је законодавац био туђин. Такав је случај био с Далмацијом у којој је 1818. године уведен општи аустријски грађански законик. Одредбе тог законика које се тичу породичног и наследног права нису се могле примењивати на задружну породицу а да не дођу у сукоб с народним правним обичајима. Правни дуализам – упоредо постојање законског и обичајног права – постоји и данас.

Обичајно право се код нас најдуже сачувало у условима задружног и племенског начина живота, патријархалне културе и природног привређивања. Литература о обичајном праву је бројна, али је оно у целости најпотпуније заступљено у делима В. Богишића, као и у зборнику арбанашког обичајног права познатог под називом Канун Леке Дукађина (сабрао га и записао крајем XIX и почетком XX века Ш. К. Ћечови).

Посебно место заузима обичајно право приликом наслеђивања и деобе у породичним задругама, јер се у овој друштвеној установи делимично у неким крајевима очувало до наших дана. Према одредбама обичајног права, основна задружна имовина (земља, стока, привредне зграде и новац) дели се на онолико делова колико је првобитно било браће оснивача те задруге. То је принцип деобе "по браћи", по "коленима", тј. генерацијама браће, а не према броју чланова задруге. Овакво обичајно-правно начело деобе условљено је самом структуром задруге коју чине поколења браће. Начело деобе "по главама" (члановима) у задружном праву заступљено је само приликом деобе хране и текстилних сировина (вуне, лана, конопље). Наслеђивање по минорату (да најмлађем брату припадну стара кућа и огњиште) сасвим је супротно односима који владају у развијеном родовском патријархалном друштву у коме је заступљен строги принцип сениората. То је архаична појава која се јавља као облик утврђивања патрилинеарне породице. У накнаду за одлазак из старог дома, старија браћа стицала су право на оснивање новог огњишта и куће било у селу или у привременом планинском насељу (катуну).

Жена (сестра) је из наслеђивања задружне имовине била искључена, али је у накнаду за изгубљени део очевине имала право на опрему, прђију, коју су јој давала браћа приликом удаје. То је старо имовинско право жене на лични иметак, који је првобитно био њено власништво у материнском роду. Жена је имала искључиво право располагања прђијом, а у случају њене смрти, прђију су наслеђивала деца или је враћана њеном роду.

Према данашњим законским прописима, мушкарци и жене су изједначени у наследним правима. Ипак, у стварности често претеже традицијско наследно право; сестре се одричу свог наследног дела имовине у корист браће (Црна Гора, Србија са Косовом и Метохијом, Босна и Херцеговина и другде).

У систему права на колективна земљишта, најбројније, најјасније и најчвршће су оне обичајно-правне норме које се односе на начин и ред коришћења заједничких пашњака, "комуна" и/или "планине". Назив "планина" нема само топографски већ и економски и правни смисао. Организација "планине" обухвата њено коришћење, одбрану пашњака и стоке и заједничко чување стоке. Ту се јављају и прва ограничења: зна се када почиње испаша на пашњацима нижих, средњих и виших пашњачких зона. Уредбе о коришћењу шума су знатно слабије и нејасније уобличене. Но, без обзира на чврстоћу и јасноћу уобличености, у систему коришћења заједничких земљишта, због посебних историјских услова и честих промена етничког састава становништва у многим нашим областима, нема ни обичајно-правног континуитета са старом земљишном својином.

На основу колективне својине посебно су се развила разна преча права. Основни задатак установе пречег права у обичајном праву био је у томе да штити целовитост колективне земљишне (и друге) својине, особито у братству и племену, као и баштину у ужој или задружној породици. Због тога је иноплеменик, ако је хтео да насели и користи земљиште другог племена, морао да прими и име и култове тога племена (нпр. Дробњак). У Словенији се гашењем ватре на огњишту (изумрле породице) гасило и право тога дома на коришћење заједничке имовине. Онај који би касније ступио у посед те куће није стицао и њено раније право на коришћење заједничке (сеоске) имовине, тј. испаше, дрварења и сакупљања папрати. Приликом продаје, што није био тако чест случај, прече право куповине имали су првенствено најближи крвни сродници, па онда даљњи. Само ако сродници нису хтели да откупе баштину, власник ју је могао понудити и осталима, али опет најпре суседима по међи и сељанима. Колико је било тешко трајно отуђити баштину, види се и из једне одредбе Пољичког статута (1440) по коме се преступнику за кривично дело могла пленити само покретна имовина у корист општине, "а племеншчина ближњему" (чл. 88).

Право прече куповине је, у ствари, комплекс права ближике на добра појединца, односно целокупне породице. Ово право није стварно, већ условно, могуће, јер настаје из одређеног сродничког односа, а примењује се само приликом било које врсте отуђења (продаја, даривање, завештање, залог, трампа). Комплекс тих права изражава се као: 1. обавезна сагласност сродника, 2. обавезна понуда овлашћеним лицима и 3. откуп (ако нису примењене претходне обавезе). Прече право куповине било је чак озакоњено у бројним статутима приморских општина, као и у Општем имовинском законику за Књажевину Црну Гору (1888). У време распадања родовско-племенског друштва установа пречег права куповине деловала је конзервативно спречавајући промет некретнина и развој нових друштвених односа.

У крајевима у којима је постојала заједничка земљишна својина, као и дужа традиција и потреба за наводњавањем, створене су и обичајно-правне уредбе о начину и реду коришћења воде, градњи и одржавању водојака. Преча права у наводњавању одређивала су се по томе како ће вода дати највећу привредну корист.

Казнено право – Село као народни суд, према обичајном праву, иступало је само против преступника који су се више пута тешко огрешили о интересе и углед заједнице. Међутим, у личним сукобима и размирицама, а нарочито у крвној освети, односно "мирењу крви" између две завађене стране или у спору око пашњака, судио је "крвни суд" или "суд кметова", "суд добрих људи" бираних *ad hoc* за сваки одређени случај. Њих је било 6, 12 или 24, зависно од вредности, угледа и снаге братства убијеног. Бирале су их једнако обе стране (у имовинским споровима), а понекад само оштећена страна (у крвном умиру). Гледало се да чланови овог суда буду поштени људи, добри говорници и познаваоци месног обичајног права. Суђење се обављало јавно пред народом, а уз претходно полагање заклетве кметова судија да ће право судити. Крвни суд је испитивао сведоке усмено, а пресуду, која је касније понекад записивана (као сентенца), доносио је једногласно и према својој уверењу.

Доказна средства, којима се утврђивало да ли је осумњичени крив или није, била су у обичајном праву разнолика и садржавала су у себи низ радњи и поступака: од изобличавања па до неколико облика "божјег суда" и гатања.

Изобличавање је у ствари хватање кривца на делу, чиме је у потпуности била утврђена његова кривична одговорност.

Признање је најјаче доказно средство; њиме је судски поступак био завршен, а затим је следила одговарајућа казна. Код Словенаца, где је примењивано немачко казнено право, признања су изнуђивана мучењем осумњиченог.

Свод је општепознато доказно средство код готово свих словенских народа. Обично се примењивао код изналажења непознатих лопова у случајевима крађе стоке и ствари. Ако се у некога препознала украдена ствар, онда је тај морао да укаже на другог од кога ју је добио или купио, други на трећег итд. Онај који не би имао на кога да упуту истражитеље, сматран је кривцем и морао је да врати ствар или да надокнади штету.

Јемчење је као доказно средство у истраживању кривца врло старо. Могло је бити појединачно – човек за човека, и/или колективно – више људи (обично кметова) за село. У случају убиства, онај ко нема јемства морао се правдати другим доказним средствима или је потпадао под крвну освету. У сваком случају, јемци се обавезују да ће надокнадити штету ако се докаже кривица оног за кога они јемче. Жене нису могле јемчити.

Божји суд је такво доказно средство у чијој је основи веровање да ће нека виша сила (Бог) показати да ли је окривљени заиста крив или није. Најчешћи облик божјег суда било је вађење мазије – усијаног комада гвожђа, које се стављало у котао с врелом водом. Мазијом су се правдали окривљени за крађу, паљевину и прељубу. Жена окривљена за прељубу вадила је мазију само на захтев свога мужа. Ако се није знао преступник за неко злодело, одговорност је могла да падне на цело село. У том случају мазију су вадила три представника, иначе би село морало да плати штету. Доказивање кривице се обављало и помоћу хладне воде. Осумњичене жене (вештице) би везивали помажу дугог конопца и бацали у вир. Она која је потонула вадиле би је, а она која је плувала (јер се веровало да вода не прима грешнике), њу би вадиле и каменовали (Црна Гора и Херцеговина). Суд крвљу састојао се у томе да сумњиве, појединачно, приводе убијеном. Ако у тренутку нечијег привођења потече крв из ране, носа или уста убијеног – тај је наводно убица.

Заклињање је поступак, познат у свим нашим крајевима, који је примењиван у недостатку чињеница и сведока. Осумњичени је полагањем заклетве био лишен кривице. У основи заклињања, као доказног средства, је обраћање вишим силама и веровање да ће кривоклетника, или чак његово потомство, сигурно стићи казна. Клетвеник се, често на захтев тужиоца, клео у здравље и живот свој и својих чланова породице, у стоку, срећу, кућу, у све што му је мило и драго, а понекад чак и у загробни живот. Што је заклетва била тежа или је била изговорена у присуству више људи и на неком светом месту, њен је учинак био већи и веродостојнији.

Потказивање (сочење, просочење) је начин откривања непознатих крадљиваца. Покрадени је преко "сокодржице" (човека од поверења) нудио награду, "соку", (арб. капуцар-и, чл. 145, 146 Канон Леке Дукађина) ономе ко зна и може проказати крадљивца. Сок би одлазио лопову и саветовао му да врати украдену ствар јер је "просочен" (потказан). Ако би лопов пристао и преко сокодржице вратио украдено, онда ни он не би знао ко је сок ни покрадени ко је лопов; ако не би пристао да врати украдено, онда би се сок морао појавити и пред сеоским кметовима и другим људима доказати да је осумњичени заиста лопов или би у противном сам морао надокнадити штету.

Душевници или поротници, познати у законодавству феудалне Србије и у обичајном праву Црне Горе и Босне и Херцеговине и Арбанаса (који су назив порота преузели из Душановог законика), помагали су у доказном поступку да се неко ко је осумњичен за крађу или неки злочин осуди или ослободи оптужбе. То су лица која су заклетву осумњиченог потврђивала и допуњавала својом заклетвом. Осумњичени је сам бирао 6, 12 или 24 душевника (поротника) који у његовом случају учествују у

доношењу пресуде. Пошто душевници нису били упознати са стварним стањем у спору, а да би осумњиченог оправдали својом одлуком, њима се – пре доношења њихове одлуке – заклињао сам осумњичени да није урадио оно за шта је оптужен. Тек после тога душевници би се заклели да се осумњичени веродостојно заклео пред судом. Ако се душевници не би заклели "својом душом", осумњичени је морао да плати штету. Понекад су душевници "по души" процењивали штете и пресуђивали спорове око међа.

Казне народног суда против оних који су тешко повредили интересе и морал заједнице биле су често врло сурове. Циљеви казни били су: одмазда, застрашивање, али и смиривање, ублажавање напетости и поправљање нарушеног социјалног поретка.

Све казне у обичајном праву могу се свести у шест основних група: 1. смртна казна, 2. физичке казне, 3. имовинске казне, 4. моралне казне, 5. друштвено-правне и 6. религијске казне.

1. Смртном казном су кажњавани издајници, безобзирни лопови, насилници, кривоклетници, обесне убице, жене проглашене вештицама које су тобоже својим opakим деловањем "изазвале" болест и помор стоке и људи, девојке које ванбрачно роде и убију своје дете. Један од традиционалних начина извршења смртне казне било је каменовање. Као знак јавне осуде и солидарности са селом, на осуђенике су обично први бацали камење најближи сродници а затим остали. У Црној Гори је 1796. године владика Петар I овакав начин кажњавања и озаконио.

2. Физичке казне – Сакаћењем су кажњавани починиоци разбојништва и силовања. У Црној Гори и Херцеговини су мужеви, поступајући по народном правном схватању, неверним женама одсецали носеве. Сакаћење је уједно било и морална казна, јер је кажњени на тај начин био трајно "обележен".

3. Имовинске казне – Заплена и плачка имовине су казне којима су кажњаване убице, издајници племена и пребези на турску страну, лопови као и они који су упорно одбијали да прихвате крвни умир, чиме се освета продужавала у недоглед. Тешким преступницима село би обично срушило кућу и заплењеним стварима обештетило оштећене, док би онима, који су крали воду и преко реда наводњавали своје њиве, почупали усеве.

4. Моралне казне – Срамоћење је морална казна којом се више "ударало на част и образ, а не на живот починиоца". У патријархалном друштву, где су част, поштење и храброст били највеће врлине, људи су радије подносили и најоштрије физичке казне него оне које су сматране за срамотне и понижавајуће. Срамоћењем су обично кажњавани лопови за мање крађе, невесте које у брак нису ступиле невине, неверне жене и они који су побегли или се кукавички понели на бојном пољу. Лопову су украдене ствари вешане о врат, па је тако вођен кроз село; "нечасне" не-

весте су на понижавајући начин (јахањем наопако на магарцу) враћане својим родитељима (Србија, Македонија), а девојкама јавно скидани знаци девојаштва (Херцеговина, Црна Гора); на одбегле с бојишта јавно је припасивана прегача, док је момку који је пре брака имао дете вешана колевка о врат (Црна Гора). Посебна морална казна било је и спречавање кретања, односно окивање у дрвене кладе или гвожђа у трајању од неколико часова до два-три дана. У Хрватској је казна стављања у кладе извршавана на неки празник, на сеоском тргу, да сви виде починиоца. Жене нису кажњаване овом казном, јер су за њих одговорност сносили њихови мужеви.

Проклињање је као морална казна било израз колективног и појединачног осуђивања познатих или непознатих криваца. То се радило и онда када је требало учврстити обичајно-правне уредбе. На тај начин вршен је психички и симболички притисак на савест оних који су те одредбе нарушавали. Клетве су изрицане јавно уз опште одобравање целе заједнице, а исказиване су и бацањем камења на једну гомилу. Приликом проклињања, на коме су учествовали само мушкарци, пазило се да свако, бацајући камење на гомилу, јасно и гласно изговара клетву. За време док се клетва изговара, у руци је држана свећа с пламеном окренутим надоле да би, према принципу имитативне магије, и непознатом кривцу све ишло наопако. Места проклињања су: средсело, богомоља, раскршће путева, зборно место племена. Проклињање је садржало молбу вишим силама да униште дом, стоку, усеве и чељад непознатог лопова, да му све буде проклето чак до "девог колена". С обзиром на веровање да ће кривца клетва стићи, проклињање је често деловало на савест преступника и помагало да се он открије и казни. Зато је оно поред тога што је имало облик казне, било и средство за откривање непознатих преступника.

5. Друштвено-правне казне погађале су прекршиоца вишеструко: друштвено, морално и материјално. Материјални део казне најчешће је припадао сеоској општини или парохији. Одузимање оружја у Црној Гори је сматрано за тешку друштвену и правну казну. Оружје је било саставни део мушке ношње и личности мушкарца и врло је цењено у ратничком друштву; носити оружје – представљало је израз личне слободе и једнакости са другим ратницима из племена. Изгон из села и личење сматрани су тешким казнама, којима су кажњаване убице и лопови. Тежина ових казни била је у томе што је кажњеном било врло тешко да опстане изван сеоске заједнице или да се насели у друго насеље.

6. Религијске казне су биле засноване на канонском и обичајном праву. Казна искључења из цркве била је због моралних и верских преступа, нпр. ако неко не испуни тестамент својих преминулих родитеља у року од 40 дана после њихове смрти, или за прекршај завета датог у невољи.

У религијске казне спадале су и тзв. духовне казне – епитимије. У црквеном праву постојале су две врсте епитимија: обичне епитимије за све хришћане и епитимије само за духовна лица.

Ишчезавање примене обичајног права почело је већ с оснивањем првих државних организација. Мада код нас у феудализму оно и даље вреди, ипак се јачањем државе сфера његовог утицаја сужава, а јачају државни извори права. Процес нестајања и ограничавања обичајног права у већ развијеним класним друштвеним односима не само да није прекинут турским освајањима, већ је дошло и до његове обнове и оживљавања старијих облика друштвеног и привредног живота. Проучавање обичајног права важно је како због познавања прошлих друштвених односа, тако и због могућности објашњавања многих одредби раније писаних правних споменика и добијања одређених представа о појединим правним установама у процесу њиховог историјског развоја.

У нашем правном поретку обичајно право не важи субсидијарно као извор права, док правни обичаји којима је законски пропис својом нормом дао правни карактер, важе као субсидијарни извор права (нпр. прометни обичаји – узанце).

Литература: (Према захтеву Редакције ЕЈ примењен је хронолошки ред):

- M. Mesić, *Poljički statut*, *Arhiv za povjesnicu jugoslavensku*, 1859.
J. Памучина, *О ланоту*, Српско-далматински магазин за 1866.
V. Bogišić, *Pravni običaji u Slovena*, Zagreb 1867.
B. Petranović, *O osveti, mirenju i vraždi po nekadašnjemu srbskohrvatskome običaju*, Rad JAZU 1869.
Isti, *O pravu nasljedstva kod Srba na osnovu pravnoga običaja i pisanih spomenika*, Rad JAZU 1873, 23.
V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, Zagreb 1874.
B. Petranović, *O kmetstvu po srbskom običajnom pravu, po ustanovama Dušanova zakonika i po statutima dalmatinskih gradova*, Rad JAZU 1875, 30.
B. Божишић, *Станак по дубровачком закону*, Гласник Српског ученог друштва, 1877.
F. Spevec, *Pravo bliže rodbine glede odsvoja nekretnina po starogermanskom i staroslavenskom pravu*, Мјесећник 1883.
С. Новаковић, *Римско-византиско право и народни обичаји*, Годишњица Николе Чупића, 1887, IX.
M. Веснић, *О суђењу вештицама*, Београд 1891.
J. Tkalčić, *Parnice protiv veštica u Hrvatskoj*, Rad JAZU, 1891, 103.
E. Lilek, *Božji sudovi i porotnici u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1892.
M. Стојановић, *Клетва као правни обичај за изналажење злочинца*, Бранич, 1897.
С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, Београд 1898.

- С. Максимовић, *Суђење у Књажевини Србији пре писаних закона*, Пожаревац 1898.
- С. Тројановић, *Ланот и проклетује у Срба*, Београд 1898.
- В. Богшић, *Опиту имовински законик за Књажевину Црну Гору*, Цетиње 1898.
- А. Јовићевић, *Приносци за историју старог српског права*, II, Београд 1900.
- Т. Братић, *Одломци из народних правних обичаја у Херцеговини*, Гласник Земалског музеја, 1904.
- Ј. Томић, *Подаци о умиру и врајди из XVII и XVIII столећа*, Споменик СКА, 1905, XLII.
- Лј. Taloci, *Hrvatsko običajno pravo 1551-1553*, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1906.
- І. Strohal, *Osnova za sabiranje građe u pravu, koje u narodu živi*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena JAZU, 1909, 14.
- Isti, *Otkupno pravo u starih Hrvata*, Rad JAZU, 1911, 189.
- Н. Милаш, *Црквено канонско право*, Мостар 1911.
- А. Митровић, *Правни обичаји у нашем народу*, Гласник Земалског музеја, 1912. и 1913.
- В. Маџураић, *Prinosi za pravno povjesni rječnik*, Zagreb 1908-1922.
- К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, Београд 1924.
- И. Јелић, *Крвна освета у Црној Гори и северној Албанији*, Београд 1926.
- Д. Вуксан, *Народни суд у приморју*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 1929.
- И. Јелић, *Неколико спорних питања из српског обичајног права*, Бранич, 1930.
- Д. Вуксан, *Вађење мазује*, Гласник Етнографског музеја, Београд 1931.
- А. Соловјев, *Грбаљска жупа и Грбаљски статут*, Годишњица Николе Чупића, Београд 1931.
- Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, I- IV, Београд 1931-1935.
- С. Вукосављевић, *Сеоске уредбе о водама*, Београд 1947.
- Т. Ђорђевић, *Село као суд у нашем обичајном праву*, Зборник Филозофског факултета I, Београд 1948.
- М. Kostrenčić, *Vinodolski zakon*, Historijski zbornik, Zagreb 1949.
- М. Барјактаровић, *О земљишним међама у Срба*, Посебна издања САН ССIII, Београд 1952.
- С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, Београд 1953.
- І. Milić, *O porijeklu i temelju prava bližike na prvokup i otkup nekretnina*, Rad JAZU, Zagreb 1954, 300.
- М. Филиповић, *Друштвене и обичајно-правне установе у Рами*, Гласник Земалског музеја, Сарајево 1954.
- Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије*, Београд –1956.
- Т. Живановић, *Систем синтетичке правне филозофије*, Посебна издања САН Београд СССXXV, 1959.
- С. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961.
- С. Руповци, *Грађанско-правни односи и Законик Леке Дукађинија*, Приштина 1868.
- Н. F. Павковић, *Pravo preče kupovine u običajnom pravu Srba i Hrvata*, Београд 1972.
- Зборник радова о обичајном праву и самоуправама на Балкану и у суседним земљама, САНУ, Београд 1974.

- П. Стојановић, *Неке поруке насљедног обичајног права у Црној Гори и сјеверној Албанији*, Balcanica VIII, Beograd 1977.
- Ђ. Крстић, *Правни обичаји код Куча*, Београд 1879.
- Н. Ф. Павковић, *Питање првобитног умира крвне освете*, Balcanica VIII, Beograd 1977.
- М. Ђуричић, *Чувари бесе*, САНУ, Пос. изд. DXX, Београд 1979.
- S. Vilfan, *Pravno življenje*, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980.
- Н. Ф. Павковић, *Теоријски оквири проучавања обичајног права у југословенској етнологији права*, Етнолошки преглед 17, Београд 1982.
- В. Богишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, Титоград 1984.
- Pavković, N. F.: *La vengeance par le sang et la réconciliation comme rite de passage et de continuité*, Droit et Culture 8, Paris 1984.
- Исти, *Традицијско право и савремена сеоска породица*, Гласник Етнографског института САНУ XXXII Београд 1983.
- Kapun Leke Dukadžinija*, sakupio i kodificirao Š. K. Đečovi. Prevod, pred—govor i objašnjenja Halit Trnavci, Zagreb 1986.

Изворник: Под овим насловом објављено У: *Enciklopedija Jugoslavije VI*, Zagreb 1965. За друго издање ЕЈ крајем 1988. године извршене су мање измене и допуне у тексту и списку литературе. Редакција ЕЈ је прихватила нову верзију, која није објављена јер је у 1991. години држава СФР Југославија престала да постоји. Ово је та друга верзија *Обичајног права*.